

De religie van het oude Rome en de wonderbaarlijke wording van het christendom

door Alex van Heusden

In de eerste eeuw van onze jaartelling vond er in het Romeinse rijk een wildgroei plaats van zogeheten 'mysteriereligies', die alle hun oorsprong hadden in het Oosten; oosterse cultusvormen vermengd met elementen uit de Grieks-Romeinse religies. Ook de vele goden van Rome waren overwegend van allochtone afkomst. Al die religies en goden bij elkaar leverden een Romeinse 'spiritualiteit' op die in diversiteit niet onderdeed voor de hedendaagse. De enige godsdienst die daar niet in paste, was het Jodendom, maar dat was wel de meest verspreide religie in het Romeinse rijk. Het uit dat Jodendom voortgekomen christendom liet zich daar enkele eeuwen na zijn ontstaan wél inpassen, onder andere doordat het veel van de bestaande religiositeit in zich opnam. Uiteindelijk bracht het christendom het zelfs tot enig toegestane Romeinse staatsgodsdienst.

Het Romeins imperium is tot stand gekomen omdat de goden dat wilden. Zo lezen we in Vergilius' *Aeneis*, bij monde van oppergod Jupiter: 'Voor de Romeinen zal ik geen tijdstip en geen grens vastleggen in hun heerschappij; ik heb hen een rijk gegeven zonder einde' (*Aeneis* I, 279). Het bestaan en de macht van het Romeinse rijk moesten worden erkend als een beschikking van de goden waaraan niet getornd kon worden. Romeinse goden waren er vele, maar origineel waren ze nauwelijks te noemen. De meeste goden en godinnen waren van Griekse, enkele van Etruskische komaf. Ze kregen een nieuwe Romeinse naam. Zeus werd Jupiter, Artemis werd Diana, Ares werd Mars etcetera. Naar alle waarschijnlijkheid was de oudste religiositeit in Rome beeldloos, had men slechts vage voorstellingen van wie zij waren en bestonden er geen verhalen over hen. Goden in Rome waren, zeker in de vroege periode, geen persoonlijkheden, zoals die in Griekenland, maar *numina*, onpersoonlijke machten, met namen die stonden voor allerlei werkzaamheden en eigenschappen, gerelateerd aan de leefomstandigheden van boeren en herders.

Praktische religie

Religie in het Romeinse rijk was een staatsaangelegenheid met zuiver praktische doeleinden.

Er werd geen belangrijke politieke of militaire beslissing genomen zonder de goden te raadplegen. Daarom bevonden de meeste tempels in de stad Rome zich in de onmiddellijke nabijheid van het bestuurlijk centrum, op het Forum en op de Capitolijnse heuvel. De priesters hadden tot taak de wil van de goden te interpreteren. Dat deden zij onder andere door naar de vlucht van de vogels te kijken. Dat gebeurde door de *augures*, 'vogelwichelaars' – vogels werden gezien als de boodschappers van oppergod Jupiter. Uit hun vluchten moest de wil van de goden worden afgeleid.

Religie was geen zaak van geloof, doctrine of belijdenis, maar van rituelen – *cultus*, niets anders dan dat. Religie, aldus de definitie van Cicero (106-43), is *cultus deorum*. Het gaat om gebed en offer, bijna als een vorm van zaken doen, onderhandelen, om de woede van de goden af te wenden en hun gunsten deelachtig te worden. Het beginsel was *do ut des*, 'ik geef opdat jij geeft'. Voor wat (gebed, offer) hoort wat: de bescherming van de goden. Het ritueel moest dan ook op de juiste wijze, conform de regels, worden uitgevoerd. In het Grieks sprak men dan van *eusebeia*, in het Latijn van *pietas* – vanouds in het Nederlands weergegeven met 'vroomheid'. Er werd letterlijk niets aan het toeval overgelaten.

Religie in het Romeinse rijk had niets van doen met moraal. Wilde men weten of iets moreel juist of onjuist is, dan ging men naar de filosofen, niet naar de priesters.

In de Romeinse staatsreligie wordt het hart van de ingezetenen van het imperium niet op de goden gericht, maar op de stad en haar staatsorganen. Zo worden de machtverhoudingen verinnerlijkt. Tempels en religieuze gebruiken werden in het leven geroepen om de inwoners van Rome en de onderworpen volkeren te laten wennen aan die machtsverhoudingen: die zijn eeuwig en onveranderlijk, want ze zijn 'uit de hemel', door de goden ingesteld. Immers, elk imperium weet: enkel met de knoet regeren werkt niet, zeker niet op de lange duur. Macht moet innerlijk geaccepteerd worden, wil ze stand houden.

Voor het dagelijks leven, de persoonlijke spiritualiteit, hadden de Romeinen hun eigen huisgoden, de Lares en de Penaten. In elk privé-huis en elke huurwoning stond een altaar, meestal in de vorm van een kleine tempel, waarin de beeldjes stonden van deze schutpatronen van huis en haard. En de godin Vesta, een soort oermoeder van alle Penaten, zorgt er intussen voor dat het haardvuur in haar kleine ronde tempel nooit uitgaat. Zolang dat vuur blijft branden, zal Rome blijven bestaan.

Rechtvaardige oorlogen

Tussen de zesde en tweede eeuw voor Christus groeide Rome uit van een dorp aan de Tiber uit tot een wereldrijk. In oorlog na oorlog werd eerst heel Italia veroverd, daarna kwamen de grootmachten in het Middellandse Zeegebied aan de beurt, zoals Carthago, Macedonië en Egypte. In officiële verklaringen om ten strijde te trekken ging het natuurlijk nooit over 'expansiedrift', maar werd geschermd met zoiets nobels als 'de glorie van Rome' en dat er grote belangen verdedigd moesten worden tegen vijandige en wrede volkeren. Alle aanvallen op andere volkeren werden gepresenteerd als preventieve verdedigingsoorlogen waar de goden hun fiat aan hadden gegeven.

Omstreeks 500 voor Christus voerden de Romeinen een ritueel in dat moest worden voltrokken alvorens de oorlog in te gaan. Twintig speciale priesters, *fetiales*, werden belast met het verklaren van oorlogen en het sluiten van verdragen. Met bedekt hoofd toog een *fetialis* naar de grens van het vijandelijke gebied. Met luide stem vroeg hij om genoegdoening voor het onrecht dat de Romeinen was aangedaan. Vervolgens wierp hij een speer in het vijandelijke gebied, trok een eind het land in en herhaalde zijn woorden ten overstaan van de eerste mens die hij tegenkwam, en vervolgens nog eens voor de poorten van een vijandelijke stad. Daarna keerde hij terug naar Rome. De vijanden kregen dertig dagen om over de eisen na te denken. Toen de oorlogen steeds verder van huis werden gevoerd, volstond het op den duur dat een *fetialis* een speer wierp in een terrein nabij de tempel van Bellona, de oorlogsgodin – zo hoefde de priester Rome niet te verlaten en werd het vereiste ritueel toch uitgevoerd. En het antwoord van de vijand hoefde men niet af te wachten.

In de regel kwam Rome wel weg met die door hen gepropageerde *belli iusti*, 'rechtvaardige oorlogen', maar niet altijd. Van de moedwillige maar volkomen overbodige totale verwoesting van Carthago in het jaar 146 voor Christus werd overal schande gesproken, zelfs in Rome. In hetzelfde jaar werd de Griekse stad Korinte in de as gelegd. Rome was slechts uit op verovering en het vestigen van alleenheerschappij - wist men nu. Toen een eeuw later, in de nadagen van de republiek, Rome werd geteisterd door burgeroorlogen, was het voor de volkeren in het Oosten dan ook zonneklaar dat de voorspelling van de legendarische profetes Sibille was uitgekomen: Romeinen zullen opstaan tegen Romeinen: 'Niet vreemde indringers, Italia, maar je eigen

zonen zullen je verkrachten, een brute, oneindig lange groepsverkrachting, om jou te straffen, beroemd land, voor je vele verdorven daden...'
De Romeinse republiek ging ten onder, maar Rome overleefde de rampspoed. Octavianus Caesar, briljant politiek strateeg, beter bekend als keizer Augustus, stelde orde op zaken. Hij stond als *imperator* aan het hoofd van het rijk: een nieuwe wereldorde gegrondvest op geweld en onderwerping van volkeren, ook bekend onder de ideologische schuilnaam *Pax Romana*, 'Romeinse vrede'.

Vreemde religies

De Romeinen hadden de gewoonte om in nieuw veroverde gebieden allianties aan te gaan met lokale politieke en economische elites. Betuigden de leiders van een stad of volk hun loyaliteit aan de opperheerschappij van Rome en slaagden ze erin de orde te handhaven, dan kregen ze behoorlijk veel ruimte om de eigen culturele en religieuze identiteit intact te laten. Anders dan hun Hellenistische voorgangers bedreven de Romeinen geen politiek van gedwongen assimilatie, ook al werd een geleidelijke romanisering van onderworpen volkeren nagestreefd. Daarbij kwam het meer dan eens tot een fusie tussen Romeinse en andere goden. Zo waren de Galliërs zeer gehecht aan een god genaamd Lugh, beschermheer van ambachten en handel. Die mochten ze houden, maar vervolgens zeiden de Romeinen wel: Lugh is dezelfde als onze god Mercurius. Dus bouwden de Galliërs een tempel voor Mercurius alias Lugh. Tolerantie? Politieke calculatie. Want culten rond vreemde goden, zeker populaire, werden met argwaan bejegend, beducht als de Romeinen waren voor samenzweringen en opstanden. Te weinig aandacht voor de traditionele Romeinse godencultus kon een bedreiging vormen voor de vrede. De goden zouden zich tegen Rome kunnen keren. Vooral in perioden van crisis en rampspoed was het zaak Jupiter en de zijnen niet voor het hoofd te stoten. Ook de overwonnen volkeren moesten zich daarvan bewust zijn, op straffe van verbod van lokale culten en religieuze bijeenkomsten, zeker als die een besloten karakter hadden en dus moeilijk te controleren waren.

Onder de keizers vond er een koerswijziging plaats. De Romeinse goden behielden hun status, maar er kwam meer ruimte voor de goden van de volkeren die een plaats kregen in het pantheon, de grote godencollectie van Rome. Maar dat pantheon werd nu als het ware onder curatele gesteld van een 'overkoepelende' god: de goddelijke keizer met zijn eigen cultus. Die moest de eenheid van het imperium schragen. Op het Forum in Rome zijn nog altijd de resten te bezichtigen van de tempel van Julius Caesar, Augustus, Vespasianus, en al die anderen en hun zonen en vrouwen. Geen volk kon zich aan de keizercultus onttrekken. Alleen de Joden! Hun belijdenis van één onbeeldbare God liet geen ruimte voor welke andere godheid ook, in de hemel of op de aarde.

De Joden in het Romeinse rijk

Ten tijde van de late republiek, in de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus, was er in de stad Rome al een aanzienlijke Joodse gemeenschap. De meesten van hen waren als krijgsgevangenen naar Italia gevoerd, waarschijnlijk na de verovering van Syrië door Pompeius in de jaren zestig voor de gangbare jaartelling. Velen van hen werden vrijgekocht en verkregen het Romeinse burgerrecht, zonder, aldus Philo (Joods wijsgeer in Alexandrië), 'gedwongen te worden hun vaderlijke overleveringen geweld aan te doen' (*Legatio ad Gaium* 155).

Een politheïstische staatscultus als de Romeinse kijkt niet op een paar goden meer of minder. In het Pantheon, als gebouw met zijn fameuze koepel opgetrokken onder keizer Hadrianus in het jaar 125, was voor een oude of een nieuwe god altijd nog wel een plekje te vinden. Slechts voor één god was

daar geen plaats, die van Israël. Senaat en volk van Rome begrepen niet hoe dat kon: een volk dat het houdt bij één god die ook nog eens niet mag worden afgebeeld. 'Joden hebben slechts één god,' schreef de Romeinse historicus Tacitus, alsof het een anomalie betrof (*Historiën V*, 5).

Ook Joodse gebruiken, zoals het houden van de sabbat en de koosjere keuken, stonden haaks op Romeinse manieren van doen. Desalniettemin waren de Romeinse autoriteiten bereid rekening te houden met de Joodse leefwijze. Dat kon ook bijna niet anders, want Joden woonden niet alleen in het Joodse land, maar over heel het imperium verspreid, vooral in de steden, van Griekenland tot Egypte en van Klein-Azië tot Syrië – gebieden die ten tijde van Caesar Augustus alle onder Romeinse heerschappij stonden. Flavius Josephus, Joods geschiedschrijver in Romeinse dienst, vermeldt in *De oude geschiedenis van de Joden* dat Julius Caesar de Joden verschillende privileges toekende: het was hen, anders dan andere religieuze groeperingen, niet verboden 'te leven volgens hun eigen gebruiken en geld in te zamelen voor hun gemeenschappelijke maaltijden en religieuze handelingen' (*De oude geschiedenis van de Joden XIV*, 214).

De Joden en hun gebruiken werden dus in beginsel gerespecteerd door de Romeinse overheid. Ook is bekend dat een generaal in Klein-Azië de Joodse mannen vrijstelde van militaire dienst, 'omdat zij geen wapens mogen dragen of marcheren op de dag van de sabbat' (*De oude geschiedenis van de Joden XIV*, 226). Toch waren conflicten tussen Joodse bevolkingsgroepen en Romeinse overheden niet van de lucht, dikwijls als gevolg van spanningen op lokaal niveau tussen Joden en de niet-Joodse bevolking (*gojiem*). In het jaar 38 kwam het in Alexandrië (Egypte) tot een uitbarsting. Gouverneur Flaccus verklaarde de Joden aldaar tot ongewenste burgers en vreemdelingen, en gaf eenieder die dat wilde, toestemming om de Joden uit te schudden, 'als ging het om de plundering van een stad'. Volgens historici had die verklaring de eerste pogrom van de geschiedenis tot gevolg.

Chrestus

Rond het jaar 49 moesten de Joden op bevel van keizer Claudius de stad Rome verlaten. Volgens de Romeinse geschiedschrijver Suetonius (75-150) was dat 'omdat ze op aandrang van Chrestus voortdurend onrust veroorzaakten'. Met 'Chrestus' wordt Christus bedoeld, zo wordt vrij algemeen aangenomen. Het scheelt maar één letter en een schrijffout is snel gemaakt, zeker als niet bekend is over wie het gaat. Bovendien was Chrestus – vertaald: 'de goede' – een populaire slavennaam. Het zullen wel conflicten tussen Joden en Joodse aanhangers van Jezus van Nazaret zijn geweest die voor het nodige tumult in Rome hebben gezorgd. Mogelijk werden alleen de Joodse volgelingen van Jezus gedwongen de stad te verlaten. Twee van hen zijn bij name bekend uit het boek Handelingen der Apostelen: Aquila en Priscilla, zijn vrouw, tentenmakers van beroep. Na hun gedwongen vertrek uit Rome vestigen zij zich met hun nering in Korinte. Niet lang daarna, begin 50, zal Paulus, ook tentenmaker, bij hen zijn intrek nemen (Handelingen 18:1-3).

In het jaar 66, onder keizer Nero, braken er opstanden uit in Jeruzalem en binnen de kortste keren in heel Judea. Nero gaf een van zijn bekwaamste generaals, Vespasianus Flavius, het bevel de rebellie de kop in te drukken. De militaire campagne werd voltooid door Titus, een zoon van Vespasianus, die in december 69, na de dood van Nero, de keizerlijke macht naar zich toe had getrokken. In dat zeer turbulente jaar – er waren meer gegadigden voor de vacante troon – ging ook nog eens de tempel van oppergod Jupiter in vlammen op. Het heeft er daarom alle schijn van dat het heiligdom in Jeruzalem met opzet werd verwoest, op een sabbat in het jaar 70. Zo werd de overwinning van Jupiter op de God van Israël gevierd. De Romeinen meenden

mét de verwoesting van zijn huis Israëls God definitief op de knieën te hebben gedwongen. Vervolgens werd de tempelbelasting – de tiende, gelijk aan twee drachmen – vervangen door een belasting ter bekostiging van de wederopbouw van de tempel van Jupiter. Die belasting kreeg de naam *fiscus judaicus*, 'Jodenbelasting'.

De Jezusbeweging

Of de Joodse volgelingen van Jezus, aanhangers van een messiaanse bevrijdingsbeweging, actief betrokken waren bij de grote opstand of zich juist afzijdig hielden, valt niet meer te reconstrueren. Volgens enkele oude bronnen vluchtten Joodse aanhangers van Jezus uit Jeruzalem, toen de ondergang van de stad dichtbij was. Hoe het ook zij, de Jezusbeweging heeft de ramp van het jaar 70 overleefd. Dit kon gebeuren omdat zij als enige messiaanse beweging aanhang had gevonden buiten het Joodse land, in de diaspora, ook en in toenemende mate onder niet-Joden.

Aan het begin van het boek Handelingen der Apostelen, geschreven ergens tegen het einde van de eerste eeuw, ontvangt de gemeente van Jezus' volgelingen het bevel 'niet te scheiden van Jeruzalem' (Handelingen 1:4). Vasthouden aan Jeruzalem, aan het verwoeste hart van de Joodse traditie – dat is, volgens Lukas, zoals de traditie de schrijver van Handelingen noemt, de eerste les die de ekklesia moet leren.

Zijn woorden waren op den duur aan dovemansoren gezegd. De dialoog begint te haperen, niet in het minst omdat de ekklesia het politiek beladen woord 'messias' hoog in het vaandel heeft. Een beweging die dat doet en volhoudt, ook na de catastrofe van het jaar 70, hoeft niet op grote Joodse bijval te rekenen. Vooral Joden die wonen in de steden van de diaspora worden door hun niet-Joodse burens streng gemaand niet ook in opstand te komen tegen het Romeinse gezag. Zij vrezen bewegingen met messiaanse aspiraties en nieuwe rampen die ook hen zullen bedreigen. Het gezamenlijk optrekken van Joden en niet-Joden, waarvoor met name Paulus in de jaren 40 en 50 hartstochtelijk had gepleit, kwam geleidelijk aan op de tocht te staan. Na de catastrofaal verlopen oorlog tegen Rome voltrek zich een proces van verwijdering tussen ekklesia en synagoge dat in de loop van de tweede eeuw leidde tot een definitieve breuk.

Ontjoodsing

Het christendom in wording werd voornamelijk een aangelegenheid van niet-Joden, zozeer zelfs dat het halverwege de derde eeuw zijn Joodse oorsprong goeddeels uit het geheugen had verbannen of tenminste verzweeg. Nu was het vroege christendom geen uniforme aangelegenheid. De volgelingen van Jezus behoorden tot talrijke stromingen die zich alle beriepen op Jezus en de apostelen, maar onderling volstrekt verschillend waren.

De belangrijkste stroming was die van de 'apostolische ekklesia': de samenhang van plaatselijke gemeenten die alle onder het gezag stonden van een *episkopos*, 'toeziener', wiens gezag werd teruggevoerd op de apostelen, de eerste volgelingen. De grote leraren en denkers van 'de apostolische ekklesia' ontwikkelden hun visie op God en Jezus, en op hun onderlinge verhouding, door zich af te zetten tegen andere richtingen van vroeg christendom, onder andere de gnosis en de Joden die Jezus aanhingen op hun eigen Joodse wijze. Zij ontwierpen een theologie waarin Jezus effectief werd 'ontjoodst' en werd opgesloten in een Grieks-wijsgerige logica die weliswaar sluitend is, maar onherkenbaar voor Joden.

Spectaculaire groei

Hoe is de spectaculaire groei van het vroege christendom gedurende ruim drie eeuwen te verklaren? Hoe kon deze beweging, nog door Suetonius kort na het

jaar 100 getypeerd als een nieuw en boosaardig bijgeloof, en enkele malen bloedig vervolgd, rond het jaar 250 ruim een miljoen aanhangers tellen? Hoe kon zij zo onomstotelijk worden dat zij ruim een eeuw later werd verheven tot staatsgodsdienst?

In zijn boek *The Rise of Western Christendom* geeft de Ierse historicus Peter Brown een verklaring voor de ongewone aantrekkingskracht die het christendom en dan met name de apostolische ekklesia in de derde eeuw uitoefende. Het Romeinse rijk was in verval geraakt, zowel organisatorisch en economisch. De vele oorlogen gingen hun tol eisen. Plaatselijke elites en legerleiders opereerden volkomen onafhankelijk in hun hang naar de grote macht en het grote geld. Bovendien ontbrak het aan een sluitende, universele ideologie die als grondslag kon dienen voor een nieuw te vestigen eenheid van het gigantische imperium.

Volgens Brown was het christendom de enige religie die de ideologische leegte kon vullen. Het droeg een boodschap uit die de grote massa's houvast beloofde in onzekere, snel veranderende tijden. Het bood een totaalconcept om greep te krijgen op een duistere, door demonische machten beheerste wereld en daaruit te worden bevrijd. Sleutelbegrippen waren 'zonde' en 'bekering'. Alle mensen zijn gelijk, welke maatschappelijke positie ze ook innemen, of ze nu arm zijn of rijk, heer of slaaf, want allen zijn zondaars en staan als zondaars voor de enige God. En er is geen mens of hij kan de zonde overwinnen, de demonen en ten slotte ook de dood verslaan. Wat hij moet doen, is zich bekeren, dat wil zeggen: het christelijk geloof aannemen, zich laten dopen met water en zo opgenomen worden in de geloofsgemeenschap ('ekklesia', 'kerk'). De begrippen 'zonde' en 'bekering' heeft het christendom overigens van het Jodendom – Brown verzuimt dit te vermelden.

Isis, Artemis en Maria

Een andere reden voor de snelle groei van het christendom was de souplesse waarmee het elementen van de Romeinse religie en spiritualiteit wist te integreren. In de eerste eeuw, toen het christendom nog geheel in zijn Joodse windselen lag, vond er in het Romeinse rijk een wildgroei plaats van zogeheten 'mysteriereligies', die alle hun oorsprong hadden in het Oosten. Zo was er de cultus rond Isis, de voornaamste godin uit het oude Egypte, zuster en geliefde van Osiris, de god van het dodenrijk. Alom in de Romeinse wereld genoot Isis verering als moedergodin en symbool van vruchtbaarheid. Zij stond centraal in carnavaleske processies die altijd veel toeschouwers trokken. Isis was beschermgodin van de zeevaarders en daarom droeg zij, naast 'koningin van de hemel' en 'moeder van God', de titel 'sterre der zee'. Via initiatierituelen kon men deel krijgen aan de 'mysteries' van deze godin, aan 'verlossing' en 'wedergeboorte' – een 'nieuw leven' in dit aardse bestaan en na de dood een gelukkig verblijf op de Elyse velden. Daar hing wel een prijskaartje aan: wie aan de initiatierituelen wilde deelnemen, moest flink in de buidel tasten.

In Efese, een metropool in het westen van Klein-Azië, voltrok de voornaamste cultus zich rond Artemis, de Vrouwe van Efese. Zij was de godin van de jacht, maar ook de beschermgodin van barende vrouwen, hoewel zij zelf altijd maagd is gebleven. Zij heeft allerlei trekjes gemeen met de Egyptische Isis. Evenals zij was Artemis beschermgodin van de zeevaarders.

Voor de economie van Efese was de cultus rond Artemis van groot belang. Het gilde der zilversmeden verdiende grof geld met de vervaardiging en verkoop van zilveren beeldjes van het plaatselijke idool dat veel pelgrims en toeristen trok. Andere, concurrerende religies moesten daarom buiten de deur blijven. Toen Paulus Efese aandeed en, aldus het boek Handelingen der Apostelen, verklaarde dat 'goden die door handen worden gemaakt, geen goden zijn',

werd hij uit het amfitheater gesmeten en scandeerde het publiek twee uur lang: 'Groot is de Artemis van de Efesiërs!' (Handelingen 19:23-28).

In de vijfde eeuw werpt de apostolische ekklesia Maria, de moeder van Jezus, in de strijd tegen Artemis. Aangenomen werd dat Maria het laatste deel van haar leven in Efese had doorgebracht en daar gestorven en begraven was. Tijdens het concilie van Efese, in het jaar 431, ontving Maria de titel *theotokos*, 'Godbarende' – zo werd zij 'moeder van God', deze titel nam zij van Isis over, moeder en maagd tegelijk. In de hemelse orde kreeg zij een ereplaats dicht in de buurt van Vader en Zoon, en werd zij, *Magna Mater*, middelares bij uitstek. 'Heilige Maria, moeder van God...' En in de eeuwenoude 'litanie van Maria' wordt zij als een nieuwe Isis onder andere 'Sterre der zee' genoemd.

Mithras

Uit Perzië was de Mithrascultus overgewaaid naar het Westen, de eredienst rond de zonnegod *Sol Invictus*. Vooral onder soldaten genoot hij grote aanhang, onder andere omdat hij een aureool van onoverwinnelijkheid droeg. Gedurende lange tijd was de Mithrascultus een geduchte concurrent van het christendom-in-wording. Wie zich een betrouwbaar beeld wil vormen van de 'hype' rond deze religie, moet de ruïnes van het oude Ostia bezoeken, enkele tientallen kilometers ten westen van Rome. Archeologen hebben daar niet minder dan achttien Mithrasheiligdommen uit oude aardlagen te voorschijn gehaald, in een gebied van enkele vierkante kilometers. Maar ten langen leste moest ook de Mithrascultus het loodje leggen. Aan deze religie kleefde het nadeel dat alleen mannen onder strenge voorwaarden en uitsluitend in geheime samenkomsten vol reinigingsrituelen en maaltijden met brood en water deze cultus beoefenden. Een breed gedragen volksreligie valt daar niet op te bouwen. Het christendom was ruimhartiger: eenieder die wilde, kon daaraan meedoen.

De geboortedatum van deze god was 25 december, als het feest van de zonnewende wordt gevierd – het christelijke Kerstmis, feest van de geboorte van Jezus, is daarvoor in de plaats gekomen. En Jezus Christus werd de nieuwe *Sol Invictus*, de onoverwinnelijke zon. De uiteindelijke overwinning van de apostolische ekklesia is symbolisch zichtbaar in de basiliek van San Clemente, een der mooiste kerken van Rome. Deze is gebouwd boven op een Mithrastempel uit de tweede eeuw. In die oudste bouwlaag staat nog altijd een altaar met in reliëf een afbeelding van Mithras in gevecht met een stier.

Katholiek

Zo heeft de apostolische ekklesia in het Romeinse rijk dat op zijn grondvesten schudde, zich ontwikkeld tot het universele (*katholikos* in het Grieks, 'katholiek') geloof in een beter leven dan het Romeins imperium kon bieden: een eeuwig leven, niet voor enkele geprivilegieerden, maar voor iedereen. Het grote rijk heeft nog tegengesputterd en onder Diocletianus (regeerperiode 284-305) geprobeerd de apostolische ekklesia met wortel en tak uit te roeien. Zij was inmiddels een factor van betekenis geworden: hecht georganiseerd, over het hele rijk verspreid en doorgedrongen tot de plaatselijke elites. In het jaar 303 begon hij de grote vervolging die acht jaar duurde met incidentele uitlopers tot 324 en vele slachtoffers maakten, vooral in de oostelijke gebieden van het imperium. Het mocht allemaal niet baten.

De grote verandering kwam onder Constantijn (regeerperiode 307-337). Hij schreef zijn overwinning op Maxentius toe aan Christus en een jaar later, in 313, decreteerde hij godsdienstvrijheid voor iedereen – het zogeheten edict van Milaan. De apostolische ekklesia verwierf de felbegeerde status van *religio licita*, 'toegestane religie', en werd door Constantijn op alle mogelijke manieren begunstigd. Zo adopteerde de keizer de apostolische ekklesia die

zijn politiek van een ideologisch fundament moest voorzien. De ene universele aspiratie zocht steun bij de andere. Het was niet zo dat de twee als dolverliefden in elkaars armen vielen. De alliantie had eerder de trekken van een verstandshuwelijk, maar wel een dat in hoge mate bepalend is geweest voor de geschiedenis van Europa.

Onder keizer Constans, een zoon van Constantijn, werden alle andere religies verboden. Er volgde nog een kortstondige opleving van de traditionele Romeinse religie, onder keizer Julianus, maar toen was het voorbij. Keizer Theodosius, de laatste die heerste over een ongedeeld imperium, verhief het christendom tot staatsgodsdienst en tot enige *religio licita*. In het jaar 381, na afloop van het concilie van Nicea-Constantinopel, vaardigde hij een edict uit waarin het christelijk geloof dwingend werd opgelegd. 'Heidense' culten werden nog even oogluikend toegestaan, totdat ze in het jaar 392 werden verboden. Vanaf toen konden 'heidenen' geen officiële ambten meer vervullen. De traditionele Romeinse religie leidde een kwijnend bestaan. Elementen ervan flakkerden nog wel eens op in de hoofden en harten van oude, ooit invloedrijke Romeinse families, maar dat was weinig meer dan nostalgie. De tempels van de goden werden verwoest, of werden omgebouwd tot kerken.

De stad van God

Zo moest de oude Romeinse religie het onderspit delven tegen de katholieke-apostolische ekklesia. Het kwam tot een wezenseenheid tussen Romeinse staat en christelijke godsdienst, waarbij de macht werd gedeeld tussen keizer en paus.

Omstreeks het jaar 412 begon de beroemde kerkvader Aurelius Augustinus (354-430) met het schrijven van zijn grote werk *De stad van God*. Het groeide uit tot een tweeëntwintig boeken tellende apologie van de christelijke godsdienst: *De civitate Dei contra paganos*, 'Over de stad van God tegen de heidenen'. Kerngedachte: kerk en staat vallen niet samen. De aardse stad en de hemelse stad gaan niet in elkaar op. Maar ze zijn ook geen 'rijken' die elkaar beconcurreren. Ze zijn immers tot elkaar veroordeeld, als partners die grote belangen met elkaar delen. En zo is de geschiedenis van Europa begonnen met haar permanente spanning tussen kerk en staat, tussen aarde en hemel.

Kleine selectie van geraadpleegde literatuur

- Augustinus, Aurelius, *De stad van God*. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld, Ambo/Athenaeum-Polak & Van Gennep, Baarn/Amsterdam 1984
- Brown, Peter, *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity AD 200-1000*, Blackwell, Malden, Massachusetts/Oxford 1996
- Holland, Tom, *Rubicon. Het einde van de Romeinse Republiek*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2006
- Hopkins, Keith, *Een wereld vol goden. Heidenen, Joden en Christenen in het Romeinse Rijk*, Becht, Haarlem 2000
- Josephus, Flavius, *De oude geschiedenis van de Joden*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, Ambo, Amsterdam 2002
- Warrior, Valerie M., *Roman Religion*, Cambridge University Press, Cambridge 2006

uit: *Roodkoper*, 13e jaargang, nummer 1 – November 2008